

BRATOVŠTINE U SREDIŠNJEM DIJELU ISTRE (Osvrt na sadržaj i strukturu arhivske građe)

Mr. Alojz ŠTOKOVIĆ
Pula
Zavod za povijesne i društvene
znanosti HAZU Rijeka,
Radna jedinica u Puli

UDK 061.25 : 282] (497.5-2 Pazinština) »14/17«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno 23. veljače 1993.

U prilogu se ukazuje na jedan dio arhivske građe koja do sada u hrvatskoj historiografiji nije adekvatno valorizirana niti dostatno istraživana. Građa se čuva u Povijesnom arhivu u Pazinu te u mnogim župskim arhivima diljem Porečko-pulske biskupije. Odnosi se na rad i raznovrsne aktivnosti laičkih organizacija - bratovština koje su stoljećima okupljale istarsko žiteljstvo. Ova izuzetno zanimljiva građa je inače u zadovoljavajućem stanju te se može dobro rabiti u svrhu znanstvena istraživanja. Iako je težište ovoga priloga na središnjem dijelu Istre, iste se ocjene mogu izreći i za cijelu Istru.

I.

Prvenstvena je nakana ovoga priloga u tome da novog ili pak nekoga drugoga proučavatelja, istraživača istarske povijesnice, uputi na određenu količinu arhivskoga materijala, do sada u hrvatskoj historiografiji nedovoljno korištenog. Ta arhivska građa, inače prvorazredno povijesno vrelo, pohranjena diljem istarskoga poluotoka, relativno je dobro usčuvana, te isto tako pristupačna. Naravno, veliki dio takve građe možemo naći i u specijaliziranim institucijama izvan našega područja, u arhivima i bibliotekama u Sloveniji, Italiji i Austriji. Međutim, u našoj državi, gdje je ta građa pohranjena u odgovarajućim ustanovama, što znači da se tamo čuva sukladno zakonskim i drugim propisima¹, postoji i izvjestan obim ove građe koji je još i danas smješten »in situ«, tj. nalazi se u onim sredinama i prostorima gdje je nastala². Riječ je o građi, bjelodanom svjedoku jednoga prohujaloga vremena, koja je nastala kao re-

1 Najznačajnija takva ustanova na području Istre je Povijesni arhiv u Pazinu. No, ovakva se građa u većem ili manjem obimu nalazi i u srodnim ustanovama, kako u Hrvatskoj tako i u inozemstvu. Npr. u Rijeci, Zagrebu, Koprnu, Ljubljani, Grazu, Beču, Veneciji itd.

2 Zauzimanjem vodstva Povijesnog arhiva u Pazinu, g. Ivan Grah i Jakov Jelinčić izradili su 1974/75. »Inventar arhivsko-registraturne građe župnih i kaptolskih arhiva Porečko-pulske biskupije«. Bez ovog inventara, rad i istraživanje u župnim i kaptolskim arhivima bio bi gotovo nemoguć.

zultat uistinu razgranatoga i djelotvornoga rada mnogobrojnih laičkih ustanova, u povijesnoj znanosti i literaturi poznatih pod uobičajenim nazivom bratovštine ili brašćine³. Poznato je da su ove laičke udruge stoljećima postojale i djelovale na ovim područjima, u brojnim mjestima, kako urbanim tako i ruralnim. Njihov veliki broj, kako možemo utvrditi u povijesnoj literaturi, i na istarskome poluotoku, samo potvrđuje njihovo izuzetno značenje u privatnome i javnome životu srednjovjekovnoga ali i novovjekoga čovjeka.⁴ Intenzivnije i temeljitije izučavanje ovoga povijesnoga vrela omogućit će nova saznanja o istarskoj prošlosti, koja do danas, unatoč relativno velikoj produkciji povijesnih priloga, nisu u cijelosti bila moguća.⁵

Malobrojni prilozi o istarskim bratovštinama te o njihovu razgranatu djelovanju ipak pružaju barem minimalni uvid u ovaj oblik društvenoga djelovanja.⁶ I samo površno prelistavanje poslovnih knjiga tih udruga otkrit će istraživaču mnoge raznovrsne podatke. Susrest ćemo se tu sa zanimljivim podacima s područja kulturno-prosvjetnih aktivnosti naših predaka⁷, saznat ćemo mnogo toga o intenzivnom religi-

3 Kako su bratovštinske knjige uglavnom pisane talijanskim ili pak latinskim jezikom, sasvim je razumljivo zašto imaju nazive sukladne duhu jezika. Uglavnom se pojavljuju sljedeći nazivi: fraternita, confraternita, sodalitia, compagnia, scuola, consortio itd. U slučajevima kad je knjiga pisana glagoljskim pismom, za ovu udruhu rabi se izraz bratovština, odnosno brašćina. No, to su izuzetno rijetki primjeri (Bollun, Krk).

4 Početak bratovštinskog djelovanja moramo potražiti još u rimska vremena. Začetke nalazimo u okupljanju, dakako skrivenom, prvih kršćanskih udruga. Možda upravo iz tih vremena, sve kasnije bratovštine baštine religiozno nazivlje i izuzetni humanitarno-vjerski angažman. Nema nikakve sumnje da je osnovni poticaj u djelovanju velikoga broja takvih udruga, kako u ranokršćanska vremena, gdje ona imaju oblik molitvenih skupina, tako i kasnije, tijekom srednjega i novoga vijeka, sadržan u religioznom činiocu. No, pored ovakvih ima i onih kojima je motiv udruživanja neka druga osnova. Takva su udruženja npr. udruženja glazbenika, likovnjaka i tomu slično. Ipak, u ovome nas prilogu prije svega zanimaju one bratovštine koje su na europskom tlu, a sukladno tomu i kod nas u Istri, ostavile najviše tragova na materijalnome i na duhovnome polju. To je vrijeme od X. pa do XVIII. stoljeća.

5 Točan broj bratovština koje su postojale i djelovale na istarskome poluotoku zacijelo nikada nećemo doznati. Mnoge su spontano nastajale i na isti način nestajale. Mnoge od njih, posebice one iz ruralnih središta, nisu ni bile kanonski utemeljene. Neke nisu posjedovale ni uredne dozvole za svoje djelovanje pa vjerojatno nisu vodile ni poslovne knjige. Međutim, određeni podaci o njima ipak postoje, a to samo za sebe dovoljno govori. Tako za mletački dio Istre postoje podaci iz sredine XVIII. stoljeća iz kojih proizlazi da u 100 većih naselja na tome području djeluju čak 604 bratovštine ili prosječno čak po šest u svakome mjestu. O tome: Tomaso LUCIANI, *Prospetto delle scuole laiche nell'Istria e delle loro rendite nel 1741*, La Provincia dell'Istria, br. 18-23, Kopar 1872.

Nažalost, za austrijski dio Istre nemamo takvih pokazatelja. S obzirom na veličinu toga dijela Istre i broj naselja u njemu procjenjujemo da se taj broj kretao negdje oko stotinu. Vrlo dragocjene podatke o tome donose nam relacije istarskih biskupa Svetoj Stolici. O tome: Ivan GRAH, *Izviješća pićanskih biskupa Svetoj Stolici*, Croatica Christiana Periodica, br. 6, Zagreb 1980, passim.

6 Uistinu možemo utvrditi kako su vrlo rijetki i skromni prilozi o ovoj problematici. Pored priloga Tomasa LUCIANJA iz prethodne bilješke upućujemo na sljedeće radove: Ivan ERCEG, *Broj i finansijsko stanje bratovština u Istri (1741)*, Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XXVI, str. 103-123, Pazin-Rijeka 1983; Vjekoslav ŠTOKOVIĆ, *Odnos Venecije prema bratovštinama u Istri od XV. do XVIII. stoljeća*, Problemi sjevernog Jadrana, sv. 4, Zagreb 1982, str. 163-180.

7 Stanovnici istarskoga poluotoka su se tijekom prošlosti zanimali za brojne djelatnosti. Pored mnogih zapažamo i poseban interes glede održavanja sakralnih objekata. To znači da se do toga segmenta društvenoga življenja mnogo držalo. U tomu nastojanju nastala su i mnogobrojna umjetnička djela izuzetne vrijednosti. Jedan od najpoznatijih primjera takvog angažmana je bratovština Svete Marije na Škriljinama kod Berma, koja je za svoje potrebe naručila fresko oslikavanje svoje crkve u Škriljinama. Autor spomenutih fresaka je koncem XV. stoljeća bio poznati Vincent iz Kastva.

oznom življenju⁸, o novčarskim poslovima⁹, o izgradnji i održavanju različitih objekata¹⁰, o poljodjelskim i ratarskim radovima tijekom dugih stoljeća itd. Pedantni upisi otkrivaju, nadalje, strukturu privrede¹¹, snagu i vrste stočarske proizvodnje¹², razvoj ribarstva¹³ i drugo.

Radi se, dakle, o izuzetno vrijednoj i zanimljivoj arhivskoj građi, čije je posebno značenje i u tome što se njezin veliki dio još nalazi u mjestima u kojima je i nastala, omogućujući tako rekonstrukciju što potpunije i što vjernije povijesne slike određenih mikro-područja u Istri.

II.

Bratovštine kao organizirane udruge imaju svoje pravno uporište u crkvenom zakonodavstvu, tj. u crkvenom zakoniku i u mnogim drugim crkvenim propisima.¹⁴ U

8 U središtu svih aktivnosti ipak je bio vjerski poticaj koji se završavao na zajedničkim susretima u crkvi.

9 Dio angažmana svake bratovštine, i to onaj važniji, ogledao se u financijskom poslovanju. Iz upisa u bratovštinske »Quaderne« kao zanimljivost zamjećujemo i način novčarskoga rada. Novac se posuđivao na određeni period, dakako uz fiksne kamate. Upravo su te kamate za nas interesantne jer su, uspoređujući ih s današnjim, dosta dugo, čak stoljećima, ostajale nepromijenjenima. Iznosile su šest posto. O tome: T. LUCIANI, n. dj. i Ivan ERCEG, n. dj. (donose ukupne pokazatelje).

10 Pored izgradnje i održavanja javnih sakralnih objekata, bratovštine djelatno sudjeluju u ostalim javnim radovima, kao npr. u održavanju javnih putova, bunara itd.

11 Na svojim površinama uzgajaju pšenicu, žito, raž, vino, ulje.

12 Goveda, ovce i koze stalno su u središtu interesa i poslovne aktivnosti bratovština.

13 Iako na istarskome poluotoku ne postoje strukovne bratovštine kakve nalazimo u nekim drugim krajevima (npr. vrlo stara bratovština iz Boke Kotorske, čak iz 9. stoljeća, u koju su bili učlanjeni isključivo pomorci), ipak su neke od njih podsjećale na strukovne. Ovamo bismo mogli ubrojiti onu iz Rovinja pod imenom Sv. Andrije u koju su bili uključeni najviše tamošnji ribari. Zanimljiva je i bratovština Presvetoga Trojstva, osnovana 1733. godine sa specijalnim zadatkom da brine o izbavljenju pomoraca koji bi upali u tursko zarobljeništvo. O tome: Bernardo BENUSSI, *Storia documentata di Rovigno*, Trst (1962, 1977) 1888, str. 173.

14 Crkva je vrlo rano počela pokazivati interes za ove laičke udruge. Na općoj sinodi u Arlesu 1234. bilo je pored ostaloga zaključeno da se bratovštine moraju podvrgnuti izravnom nadzoru mjesnog ordinarija. Po toj preporuci mjesni ordinarij stječe pravo odobravanja njihova osnivanja, pravo nadzora nad njihovim djelovanjem, te pravo pregleda i potvrđivanja njihovih pravila, bez kojih bratovštine ne bi mogle pravovrijedno djelovati. Na tridentinskom koncilu sredinom XVI. stoljeća pokušala se ta problematika još šire pravno definirati. U poglavlju XX, »De reformatione« (glava VIII. i IX) preciziraju se i biskupova ovlaštenja pa biskupi stječu pravo i dužnost posjećivati hospitale, udruženja bilo koje vrste, te laičke bratovštine... (»habeant ius visitandi hospitalia, collegia quaecumque ac confraternitates laicorum«). O tome: *Canones et Decreta sacrosancti oecumenici et generalis Concilii Tridentini*, Rim 1732, str. 194-195. Time je crkvena vlast javno obznanila koje društvene i laičke institucije smatra svojim interesnim područjem. Mađutim, kako se pitanje bratovština i njihova funkcioniranja često nalazilo na dnevnome redu raznih crkvenih skupova, pretpostavlja se da se taj željeni nadzor nije uspijevao u potpunosti provesti. U tom smislu papa Grgur VIII čini još jedan pokušaj, pa 1604. g. izdaje bulu kojom predviđa da se ni u jednome mjestu ne mogu osnivati bratovštine koje bi nosile isti naziv. Iz toga su izuzete jedino bratovštine Presvetoga Sakramenta i Kršćanskoga nauka jer su one imale općecrkveni značaj. Budući da se crkvenim zakonom nije moglo »pokriti« sva područja svakodnevnoga življenja, jer su i ona bila podložna promjenama, nadoknađivalo se to izdavanjem povremenih papinskih bula. Temeljitiiji obuhvat pokušao se izvesti na prvome vatikanskom koncilu 1869/70, ali se može utvrditi kako je to pošlo za rukom tek papi Benediktu XV koji je 19. svibnja 1918. proglasio »Codex Iuris Canonici«. Po tom zakoniku bratovštine su tretirane kao crkvene ustanove, tj. kao udruženja vjernika (članci 707-719). O tome: Ante CRNICA, *Priručnik kanonskog prava katoličke crkve*, Zagreb 1945, str. 147-149; *Codex iuris canonici Pii X. Pontificis Maximi*, Vatikan 1936, str. 210-213. Crkveni zakonik Benedikta XV ostao je na snazi do 25. siječnja 1983. kada je

skladu s time treba istaknuti kako je, pored ostalih, to bio jedan od najvažnijih razloga što se i njihov arhiv formira uz crkvene ustanove, posebice uz župe.¹⁵ Zahvaljujući upravo toj okolnosti arhivska građa bratovština i danas se nalazi u župnim arhivima diljem naše biskupije, naravno, osim onoga njenoga dijela koji je na različite načine dospio u fondove državnih arhiva. Premda su prostori u kojima je ta arhiva pohranjena najčešće neprikladni, ona je, u cjelini uzevši, u relativno dobrom stanju, pa se još uvijek može dobro rabiti u svrhu znanstvenoga istraživanja i izučavanja.¹⁶

III.

Spomenuta arhivska građa sastoji se uglavnom od poslovnih knjiga navedenih laičkih udruga (bratovština), odnosno confraternita, kako ih najčešće bilježe njihovi tvorci, a uz njih ponekad idu i pisana pravila po kojima se bratovštine ponašaju i ravnaju, te druge isprave koje se odnose na njihov rad, kao što su odluke o oprostima i slično. U poslovnu knjigu pisar je revno unosio podatke koji su bili značajni za uredan rad bratovštine. Nazivali su je »Quaderna«, a u svakodnevnome komuniciranju - »Libro«. Dimenzije Quaderne (poslovne knjige) bile su standardne za to vrijeme - 22 x 29 cm, a u nešto rjeđim slučajevima i 11 x 22 cm. Sastavljena je bila tako da je tvorila knjižni korpus komponiran od više sveščića povezanih u jednu cjelinu. Sve bi to kasnije bilo uobličeno u standardnu knjigu uvezanu u odgovarajuće korice. Istraživač danas jedva da može i zamijetiti tu zanimljivost, a uporaba takve knjige ne predstavlja nikakve teškoće. Listovi ne otpadaju niti se odupiru prilikom listanja. Uvez je u najvećem broju primjeraka kartonski. Na tome kartonskome uvezu pisar je zapisivao naziv određene bratovštine, godinu kojom započinje upis, te eventualno tom, ako toj knjizi slijedi ili prethodi još koja u slijedu djelovanja te laičke udruge. Mnoge takve knjige bile su uvezane u korice od kože.¹⁷ To se odnosi prije svega na bratovštine boljeg imovnoga stanja te na one koje su svoje knjige zbog dugotrajnoga rabljenja željele sačuvati od habanja. Nije mali broj takvih primjera, posebice u općinskim središtima, gdje je uredno vođenje poslovanja bio jedan od temeljnih preduvjeta uspješnoga djelovanja. U gradu je i kontrola takvih knjiga bila češća i temeljitija.

Listovi na kojima se pisalo na obadvije stranice, dakle recto i verso, bili su obilježeni (paginirani) samo s jedne strane i to isključivo recto.¹⁸ Naime, obilježavanje listova kod mnogih takvih knjiga nema logičan slijed. Paginacija se vrlo često i prekida, što u početku može zbuniti istraživača. Razlog tomu, tim prekidima u paginaciji, vrlo je jasan. Kako je »Quaderna« zapravo zbir sveščića, jasno je da je svaki od njih imao zasebno obilježene listove, najčešće arapskim brojkama. Paginacija teče od broja jedan pa do 50, list manje ili više. Zato, da bi se u cijelosti zadovoljio znanstveni princip, potrebno je prije svakoga listanja »Quaderne« lagano obilježiti listove.

---

papa Ivan Pavao II, potpisujući konstituciju »Sacrae disciplinae leges«, proglasio novi zakonik kanonskoga prava. Tu definitivno iz crkvenoga zakonodavstva nestaju bratovštine kao organizirane udruge vjernika laika, onakve kakve ih poznajemo tijekom povijesti. O tome: Viktor NUIĆ, *Opće pravo katoličke crkve*, dio I, pogl. 1-14, str. 103-111, Zagreb 1985.

15 Razlog tome leži i u čisto praktičnoj činjenici - bratovštinski pisari bili su uglavnom svećenici.

16 Prostori su različite veličine i namjene. Čuvanje prije svega ovisi o župnim upraviteljima.

17 Takvih primjera imamo i u Župnom arhivu u Pazinu.

18 Listovi se uglavnom obilježavaju »recto«, a vrlo rijetko »verso«.

Papir na kojemu se pisalo i crnilo kojim se pisalo nisu bili baš najbolje kakvoće, a ni za pisalo se ne može reći ništa bolje. Tomu treba dodati da su se iza pisaca bratovštinskih knjiga najčešće krili ljudi koji tek što su ovladali vještinom pisanja. Njihov sustav pisanja možda bi se mogao usporediti s grebanjem. Ne u svim slučajevima, ali ponekad svakako da. Svi pisari nisu bili znalci dobra pisanja niti su pisala posvuda bila iste kakvoće i vrijednosti. Radi toga pisare ne valja previše osuđivati, mada je izvjesna količina tako nastalog arhivskog materijala neuporabljiva za znanstvena proučavanja. Moglo bi se zapravo ustvrditi kako je sretna okolnost što je i ova količina materijala, koja nam je danas dostupna, spašena i očuvana. Pritom treba u obzir uzeti jednu neospornu činjenicu. Papir na kojemu se pisalo i od kojega su se formirali sveščići, bio je dosta hrapav, tvrd i nešto veće debljine, dakle, kao stvoren za koncentriranje vlage. Vлага je, pak, jedan od faktora koji najnegativnije utječu na konzervaciju arhivske građe. K tomu, prostori u kojima se ta građa čuvala ili se danas nalazi, nisu u svim slučajevima građeni tako da je zaštite od prevelike koncentracije vlage, čak ni oni u ustanovama čija je djelatnost čuvanje i zaštita arhivske građe.

Crnilo ili tinta, ova, od različitih tvari spravljena tekućina u koju je pisar umakao svoje pisalo, neovisno o tome kolikom je vještinom njime prelazio preko papirnatog lista, možda je, pored vlage, najveći neprijatelj takve građe. Na listovima se može uočiti kako je čak i sama boja crnila različita, posebice u onih »Quaderni« koje su nastajale u ruralnim sredinama, premda se to može uočiti i na onima što su nastali u urbanim, općinskim središtima. Ova opaska (neujednačenost) ne odnosi se samo na ispisane listove već vrlo često puta i na retke. Naime, dubina umakanja pisala, količina apsorbiranog crnila, brzina pisanja i »težina« ruke, umnogome su određivali nijansu boje. Ako je pisalo prilikom umakanja u posudicu s crnilom moglo »preuzeti« veću količinu te tekućine, onda je početni redak uvijek započinjao tamno crnom bojom. Kako je pisanje odmicalo, nakon drugog ili trećeg retka ta se boja postupno pretvarala u svjetlo smeđu, da bi na kraju ispala gotovo sivom, jedva zamjetljivom. Što je pisar brže pisao, to se i količina crnila manje trošila. Međutim, kao što smo rekli, svi pisari nisu bili vični pisanju. Neki su pisali tako sporo da su vrlo često morali umakati pisalo. U tom su slučaju i cijele stranice izrazito crne boje, što je loše utjecalo na kasniju kvalitetu »Quaderni«. Takve su stranice za znanstvena istraživanja skoro neuporabljive.

Nema sumnje da je tadašnje crnilo bilo spravljano od tvari koje su sadržavale više kiselih elemenata nego što je bilo potrebno. Na prvi pogled, potez pisalom po papiru ostavljao je više nego vidljivi trag, ali za kasnija vremena to se pokazalo izuzetno pogubnim. Istraživač se ne jednom našao pred posve izgriženim listovima. Tada je istraživanje, dakako, nemoguće. Zašto se to dogodilo? Odgovor se čini također vrlo jednostavnim. Pisar spomenute »Quaderni« je, pošto je pisalo umočio u posudicu s crnilom, započeo s bilježenjem odgovarajućih podataka. Što zbog nespretna pisanja, što zbog neprikladna crnila i neodgovarajućega papira, neke su stranice uništene, jer je crnilo prodrlo u tkivo papira dublje nego što je trebalo. Tijekom vremena ovakva je »Quaderna« pod utjecajem vlage postupno karbonizirana u onim svojim dijelovima koji su bili izloženi djelovanju crnila. Ovakvo djelovanje negativnih atmosferskih faktora neodoljivo podsjeća na djelovanje moljaca. No i uprkos tomu, zahvaljujući ostatku građe i sustavu kojim su »Quaderni« ispisivane, danas se može relativno dobro rekonstruirati smisao teksta i na onim stranicama koje su oštećene.

»Quaderni« su pisane na mletačkom supstandaru talijanskoga jezika, nešto rjeđe na latinskome, a iznimno na hrvatskome jeziku. Međutim, kao zanimljivost valja navesti i činjenicu da se u istoj »Quaderni« ponekad naizmjenično piše talijanskim, la-

tinskim pa čak i hrvatskim.¹⁹ Takvi primjeri upućuju na zaključak da je pisar vrlo dobro poznao sva tri jezika i da je djelovao u plurietničkoj sredini. Isti se zaključak odnosi i na pismo. Redovito je to humanistika, ali nije nepoznata ni glagoljica, bilo da se radi o cijeloj knjizi ili pak o fragmentarnim upisima.²⁰

Standardni sustav upisivanja koji se primjenjivao u svih bratovština, bilo onih u seoskim ili pak onih u općinskim središtima, dijelio je »Quadernu« na tri dijela. Takve su se strukture strogo držali. Ono što je bilo predviđeno za upis u prvi dio, lučilo se od onoga što je trebalo upisati u drugi ili pak u treći dio. U prvi dio knjige sustavno su se upisivala godišnja izvješća. Ona su nastajala kao rezultat onih upisa koje su gastaldi ili pisar vodili u zasebnim sveščićima bilježeći svakodnevne poslovne aktivnosti. Iz toga se može zaključiti da su ta izvješća zapravo sinteza jednogodišnje poslovne aktivnosti neke bratovštine. Iskazuju se tako da se stavka prihoda unosi na jednome dijelu lista, a odmah nakon toga slijedi rashodna strana. Sve stavke iskazuju se novčano. Zapisivanje obvezatno i neizostavno započinje datacijom (zabilješkom dana, mjeseca i godine kada se podaci upisuju), a zatim slijedi stavka »intrata«. Pod ovom stavkom bilježe se svi vidovi i oblici prihoda. Ovamo spadaju prihodi koji se ostvaruju od najma bratovštinske imovine (vinograda, livada, pašnjaka, maslinika, šuma, životinja sitnog ili krupnog zuba itd.), te prihodi od novčarskih poslova, odnosno od posudbe novca. Pošto su ovim redom upisani svi prihodi, podvuče se crta i utvrđuje sveukupna suma. Odmah ispod toga, na istome listu ili, ako na njemu nije stalo - na sljedećemu, ispisuje se rashodna strana pod nazivom »spesa«. U ovoj se rubrici, jedan za drugim, navode svi troškovi koje je gastald učinio tijekom određenoga vremena, a bilježeni su istoga datuma kada i podaci o prihodima. Potom slijedi isti pisarev postupak - podvlači se crta pod sve stavke i izvodi konačna suma. Ovakav sustav upisivanja vrijedi za sve bratovštinske knjige. Vjerojatno je pisar s vremena na vrijeme dobivao podatke od aktualnoga gastalda, zasigurno vođene na posebnim sveščićima, koji su potom zadržavani u privatnome posjedu aktualnoga gastalda, jer ih u fundusu bratovštinskih knjiga ne nalazimo.²¹ To nam ukazuje na činjenicu da je samo naslovni voditelj bratovštinskih poslova imao pravo uvida u stvarno poslovanje. Tako njegov »zornaletto« i nije uvijek morao pokazivati baš stvarnu sliku godišnje aktivnosti. U protivnome, »Quaderna« ne bi imala takvu strukturu. Vjerojatno bi se u nečemu razlikovala. Naime, osim vodoravne crte koja se standardno podvlačila ispod rashodnih odnosno prihodnih stavaka, sam posao zahtijevao bi i jednu okomitu crtu, jer se istoga dana nisu ostvarivali niti svi prihodi niti svi rashodi, što znači da se prihodi realiziraju neovisno o rashodima i da jedan drugoga ne uvjetuju. Međutim, i u jednome i u drugome dijelu, pisar vrlo precizno navodi vrste i količine robe i njenu protuvrijednost u novcu. Sukladno tomu posebice se nastojalo da se stavke prihoda odnosno rashoda međusobno ne mijenjaju, a zanimljivo je pri tome da su obje strane gotovo uvijek izbalansirane. To je redovito pravilo. Nema ni jedne bratovštinske poslovne knjige za koju bi se moglo reći da se iz nje vidi bitniji raskorak između prihoda i rashoda. Zato bi se, današnjim poslovnim izrazom rečeno, moglo zaključiti kako sve posluju na principu pozitivne nule. To nije zanimljivost koja bi se odnosila samo na pazinsko okružje.

¹⁹ Poslovna knjiga bratovštine Sv. Tome iz Vižinade, Župni arhiv.

²⁰ Odlomak poslovne knjige bratovštine Sv. Mikule 1583-1623, 1622-1668, Arhiv HAZU Zagreb, sig. II-c-77/c; poslovna knjiga bratovštine Sv. Roka (Sv. Katarine i Sv. Blaža) 1595-1663, Arhiv HAZU Zagreb, sig. III-c-3; dio poslovne knjige bratovštine Presvetoga Sakramenta 1612-1658, sig. II-c-77/a. Sve tri knjige su iz Botljuna.

²¹ Npr. bratovština Sv. Luke iz Buzeta. Zapis na str. 103. od 7. listopada 1755, Župni arhiv.

To vrijedi za čitav istarski poluotok. Upravo zbog toga možemo izraziti malu sumnju u potpunu točnost i istinitost svakvog iskazivanja poslovnih aktivnosti istarskih bratovština. Stvarnu vrijednost i snagu njihova poslovanja možemo sagledati tek neizravnim uvidom u pokretnu i nepokretnu imovinu i u novčani kapital. Pretpostavljamo naime da se od nekoliko lira godišnje uštede, koliko zapravo iznosi suma koja se iskazuje kao višak u prihodima (te od najma jedne ovce, koze, janjeta, krave, i uz to nešto sira, vina ili pak ulja), ne može stvoriti takav novčani kapital koji u jednoj trenutku doseže takvu razinu da za nekoliko puta nadmašuje državni budžet.²² Ovaj se primjer doduše odnosi na onaj dio poluotoka koji se nalazio pod vlašću Republike Sv. Marka, ali nemamo razloga sumnjati da se to ne odnosi i na ostatak Istre.

Prema tome dalo bi se zaključiti kako su bratovštinske knjige ispisivane s vremenom na vrijeme, na osnovi onih podataka koje je pisaru dostavljao njegov jednogodišnji upravitelj (gastald). Jedan od razloga što se tako postupalo leži i u činjenici da se državnim-poreznim službenicima dade što manje povoda za razrez poreza. Naime, pravo na povremenu kontrolu njihova poslovanja imale su podjednako civilne i crkvene vlasti, pa je razumljivo da su bratovštine vješto prikrivale svoje stvarno imovno stanje, prikazujući samo onoliko koliko je u tome času bilo nužno. Nije nam, međutim, poznato da li su i obični članovi određene bratovštine bili upoznati s njezinim stvarnim imovnim stanjem i poslovanjem, ili je i za njih to ostalo nepoznanicom. Kao što vidimo iz drugoga dijela »Quaderna«, članovima su se na uvid pružali samo oni podaci koje je pisar pribilježio i podastro na godišnjoj skupštini. Zasigurano je da su neki članovi postavljali prigodna pitanja, ali njih nema pribilježeni u zapisnicima.

Kao što je upravo spomenuto, središnji dio bratovštinskih poslovnih knjiga bio je predviđen za upisivanje zapisnika s godišnjih skupština. Po već uhodanom sustavu, sukladno raznovrsnim propisima civilnih i crkvenih vlasti i nepisanim običajima, na čelu svake bratovštine nalazio se upravitelj koji se u arhivskoj građi spominje uglavnom kao gastald, rjeđe kao prior. Njegova je služba trajala samo po godinu dana. Iako se to čini kao relativno kratko vrijeme, ipak je bilo dovoljno da se gastald u potpunosti iskaže i kao dobar organizator i kao skrban čovjek. Naravno da je za vrijeme svoga upravljanja gastald imao potpunu slobodu odlučivanja. Završetak njegove službe, bilo uspješne ili neuspješne, bio je na godišnjoj skupštini. Gastald je bio dužan sazvati godišnju skupštinu po isteku jednogodišnjega roka. Kako u cjelokupnom poslovanju i postojanju bratovština nismo naišli ni na jednu koja bi nosila neko svjetovno ime, smatramo da su sve, više ili manje, svoje godišnje skupštine održavale na dan svoga sveca zaštitnika. Na to nas upućuju i zapisnici koje nalazimo u »Quadernama«. Ukoliko se godišnja skupština, iz bilo kojih razloga nije mogla održati točno spomenutoga dana, onda se nastojalo da to bude sedam dana prije ili poslije. Bijaše to zapravo središnji dan svake bratovštine, pa su se svi članovi posebno pripremali, osobito oni koji su bili dionicima skupštinskoga rada. Toga je dana gastald pred svima morao podnijeti svoje izvješće o djelovanju u proteklome razdoblju. Saslušavši gastaldovo izlaganje, skupština je glasovanjem potvrđivala ili pak odbijala njegovo izvješće. Ponekad se znalo dogoditi da je upravitelj iskazao i gubitak u poslovanju. Ako se radilo o objektivnim okolnostima, raspravljalo se odmah o načinu nadoknađivanja manjka i o oslobađanju gastalda od odgovornosti. No, ako bi se nepobitno utvrdilo da je manjak u poslovanju nastao isključivo krivnjom gastalda, bilo stoga što je imovinu otuđio ili stoga što je ne-

²² Tomaso LUCIANI, *Prospetto*, n. dj.

odgovorno upravljao, postupak je bio gotovo uvijek unaprijed poznat. Skupština je tada donosila odluku kojom se spomenutome gastaldu stavlja pod hipoteku onaj dio njegove imovine koji je bio dostatan da se nadoknadi iskazani gubitak.²³ Pretpostavljamo da se svaki gastald rado prihvaćao jednogodišnje zadaće da vodi bratovštinu jer je to osiguravalo društveni prestiž i omogućavalo uvećavanje vlastite imovine na savim legalan način. Zato se i pozorno pazilo da se ne stvori bilo kakav manjak. Ako bi sve teklo regularno, skupština je na kraju, sustavom kuglica različitih boja, izglasavala povjerenje novome gastaldu, dok se stari više godina nije smio takmičiti za to mjesto.

Dakle, srednji (drugi) dio »Quaderne« bio je rezerviran za upisivanje aktivnosti vezanih za smjenu čelništva i za jednogodišnje izvješće o radu. Kao i kod prvoga dijela »Quaderne«, kada pisar na temelju naknadnih obavijesti i podataka koje mu dostavlja gastald zapisuje prihode i rashode, tako se i ovaj dio »Quaderne« piše nešto kasnije, nakon sjednice skupštine. Vjerojatno ni sam pisar nije svaki put mogao biti nazočan na sjednici skupštine. Pisari su bili uglavnom župnici ili njihovi kapelani koji su zbog svojih obveza, posao pisara, zasigurno za određeni honorar, obavljali tek naknadno, na osnovi zabilježaka koje je učinio netko od onih koji su sudjelovali u radu skupštine. No bez obzira na spomenute pretpostavke, možemo zaključiti da se uistinu radi o zanimljivom arhivskom materijalu iz kojega na vidjelo izlazi jedan zanimljiv vid društvenoga i gospodarskog angažmana. Sustav upravljanja bratovštinom, sudeći po tome koliko je trajao u neposrednoj praksi, čini se da je dobro funkcionirao.

Treći dio poslovne knjige bio je rezerviran za ugovore o iznajmljivanju bratovštinske imovine. Kao što je već rečeno, bratovštine su ostvarivale svoje prihode i od iznajmljivanja kuća, od davanja zemlje, livada, šuma, pašnjaka, maslinika i vinograda u zakup, te od posudbe novca uz odgovarajuću godišnju kamatu koja, ponavljamo, nikada nije prelazila stopu od 6%.²⁴ Treba, međutim, istaknuti kako se ovdje radi samo o nekoj vrsti zabilješke koja precizira uvjete sklopljene pogodbe i vrijeme trajanja takvoga odnosa, a ne o ugovoru formalnih karakteristika u kojem se s jedne strane nalazi onaj koji daje, a s druge strane onaj koji prima, te potpisi ugovornih strana. Najčešće je to samo pismena registracija određenog posla u kojem sasvim konkretna osoba, navedena prezimenom, imenom i mjestom odakle dolazi, prima u najam na određeno vrijeme i pod određenim uvjetima dio bratovštinske imovine. Iz toga zaključujemo da je gastald sa zainteresiranim čovjekom, koji i nije morao biti članom bratovštine, zaključivao samo usmeni sporazum, pozivajući se na »istinizu«, kao što je to bio slučaj u Staropazinske bratovštine Sv. Antuna, ili je ugovor načinjen negdje drugdje. U prvome slučaju gastald bi u skladu sa svojim ovlaštenjima, obavio određenu poslovnu aktivnost, te po već ranije utvrđenom postupku, s interesentom dogovorio način i vrijeme preuzimanja bratovštinske imovine. Svejedno, radilo se o pokretnoj ili nepokretnoj imovini - životinjama ili zemlji, detalje je vjerojatno upisivao u svoj »zornaletto«, a čovjeku (interesentu) izdao pismenu potvrdu o tome. Na osnovi toga je pisar u »Quaderni« izvršio upis ove poslovne aktivnosti, ali s određenim zakaš-

²³ Gotovo bez iznimke, kada je na kraju svoje jednogodišnje službe gastald istakao manjak, skupština je izglasavala odluku kojom se stavljala hipoteka na jedan dio njegove privatne imovine. Takav bi odnos trajao do konačnoga poravnanja duga. Primjer: bratovština Sv. Antuna iz Vižinade, XVI. st., Župni arhiv.

²⁴ U nazočnosti općinskih sindika i sudaca u Buzetu, Ivana Flega, Ivana Paliske, Gašpara Furlanića i gastalda Ivetac Andrije zainteresirani Ivan Prodan i Renato Marinac unajmili su od bratovštine 18. listopada 1628. godine jednu kravu i dvije junice. Rok je kao i u svim ostalim prilikama bio pet godina. Poslovna knjiga bratovštine Sv. Luke iz Buzeta, Župni arhiv.

njenjem. Kako prilikom ovog upisivanja nisu bile nazočne obje zainteresirane strane, jer je sam čin ugovaranja obavljen već ranije, nije ostalo drugo nego u knjigu upisati ono što već postoji i teče. Kako u vrijeme održavanja godišnjih skupština nije bilo primjedbi na takav način registriranja bratovštinskih aktivnosti, ili barem na njih nismo naišli, pretpostavljamo da se radilo o uhodanome sustavu koji se pokazivao najefikasnijim. Postoji i druga pretpostavka. Naime, da se taj međusobni dogovor iskazan u pismenu obliku sastavljao ako ne i ovjeravao negdje drugdje. Možda kod ovlaštenog općinskog notara. U tom su slučaju obje strane bile dužne sudjelovati u pokrivanju troškova njegovog sastavljanja. Poznavajući skrbnost bratovštinskih upravitelja, držimo da je to manje vjerojatno. Osim toga, da je ovlašteni notar sastavljao te ugovore, vjerojatno bi za sebe zadržavao kopiju, a zainteresiranim strankama uručio po jedan primjerak. No, u sklopu arhivske građe o bratovštinama nisu pronađene kopije takvih ugovora, a ni gastald ga nije prilagao godišnjem izvješću. Zato nam se čini da se sve odvijalo isključivo na osnovi usmenoga dogovora, često puta samo na riječ, a da se pismena zabilješka u poslovnu knjigu unosila radi toga da nasljednici na mjestu gastalda znaju gdje se sve nalazi bratovštinska imovina, budući da se ova vrsta poslova uglavnom zaključuje na rok od pet godina, a funkcija gastalda traje samo godinu dana.

Tim trećim dijelom ujedno završavaju, više ili manje, sve knjige. Ipak, neke od njih imaju i četvrti dio. U taj se dio onda upisuju članovi bratovštine, a ako je koji od njih u međuvremenu umro, obilježio bi se križićem. U četvrti dio upisivana su i pravila bratovštine, a ponekad je ovaj dio »Quaderne« sadržavao i zapis nekog od privilegija, ako ga je bratovština s vremenom stekla. Obično se to odnosilo na oprost za članove koji su ispunili određene vjerske obveze što ih propisuje mjesni ordinarij ili čak Sv. otac papa. No na takve primjere nailazimo vrlo rijetko, premda bi to znanstvenicima i ostalim istraživačima bilo od izuzetne koristi. Najveći broj bratovštinskih poslovnih knjiga u svome sastavu ipak nema popisa članstva niti statuta (pravila). Zato i ne znamo da li je bratovština uopće imala pravila ili je djelovala samo na osnovi uobičajenih normi koje su se formirale stoljećima; možda je, pak, statut bio upisan u posebnom svesku, koji se potom izgubio (jer i takvih primjera ima, npr. bratovština Sv. Sakramenta iz Umaga). Osim toga, ako u poslovnim knjigama nema popisa članova, gdje se onda on vodi? Da li u zasebnim sveščićima? Ili se možda popis nije ni vodio zbog maloga broja članova? Za sada se sa sigurnošću može tvrditi samo da su mnoge bratovštine formirane, potom neko vrijeme djelovale, i da su se ubrzo ugasile, ne ostavivši pismena traga. Određene promjene u njihovu djelovanju mogu se nazrijeti i iz nekih promjena u njihovim knjigama. Npr. zapisnici sa godišnjih skupština ne slijede uvijek kronološki princip. Vidljive su i veće vremenske lakune, pa je i to znak određenoga prekida u radu. Ponekad se iz nekoga razloga bratovština jednostavno ugasila. Što se onda događalo s bratovštinskom arhivom? Vjerojatno je ostala kod zadnjega gastalda ili još vjerojatnije - kod pisara. Poslije izvjesnoga vremena, pisar bi ostatak knjige uporabio u druge svrhe.²⁵ Isto tako, kao malu zanimljivost možemo navesti jednu »Quadernu« koja po svom obimu i nije bila velika, ima svega stotinjak listova, ali je zato notarima služila gotovo cijelo stoljeće.²⁶ Što nam to govori? Ili bratovština nije uredno radila, aktivirala se s vremena na vrijeme, ili je pak posjedovala još koju poslovnu knjigu koja se s vremenom izgubila.

²⁵ Poslovna knjiga bratovštine Sv. Krunice je u jednome periodu, od 1645. do 1655. godine poslužila i kao matična knjiga; Povijesni arhiv u Pazinu, Zbirka matičnih knjiga.

²⁶ Npr. poslovna knjiga bratovštine Sv. Luke, Župni arhiv Buzet.

IV.

Čitajući i proučavajući ovu arhivsku građu dolazimo do zanimljivih otkrića. Pred nama se u jednome mahu otkriva čitav svijet prošlih vremena, barem u segmentu svakodnevnoga življenja. Upravo zato bratovštinske »Quaderne« možemo uvjetno nazvati i kronikama svakodnevnoga događanja i aktivnosti običnoga čovjeka. Iako se podaci iz knjiga mogu smatrati prvorazrednima, na prvi se pogled ne iskazuju dovoljno »atraktivnim«. Možda je u tome i jedan od razloga što do danas ta građa nije u cijelosti istražena i znanstveno obrađena. Posebice se to može reći za hrvatsku historiografiju. Doduše, nisu to oni povijesni izvori koji istraživaču svraćaju pozornost već na prvi pogled. Naprotiv, moglo bi se reći kako se zapravo radi o vrlo suhoparnim, gotovo statističkim pokazateljima, jedne sasvim određene aktivnosti na područjima javnoga, privatnoga i religioznoga života, posebice na području gospodarstva, a u nešto manje slučajeva i iz područja umjetnosti, školstva itd. Tamo gdje postoje popisi članova vrlo se lako može sagledati i etnički sastav stanovništva bratovštine. Zato bi sustavnija obrada ove arhivske građe unijela novo svjetlo u ovo područje društvenoga života tijekom minulih stoljeća.

U periodu između XV. i XVIII. stoljeća ove laičke institucije imaju izuzetno značajnu ulogu pa se to razdoblje s pravom može nazvati zlatnim dobom istarskih bratovština. Ova bi se konstatacija mogla odnositi na cijelu Istru, neovisno o njejoj društveno-gospodarskoj i političkoj situaciji koja je upravo u navedenome razdoblju od ovoga srcolikoga poluotoka činila dva dijela. Onaj s glavnim centrom u Pazinu pripadao je od 1374. austrijskoj dinastiji Habsburgovaca, zajedno s ostalim hrvatskim zemljama nakon 1527. godine, i ostao u njenom sastavu sve do 1918, dok je primorski dio Istre počevši od sredine XIII. stoljeća pa do prve polovice XV. potpao pod upravu i vlast Mletačke Republike. Bijahu dakle na ovome području dva potpuno različita društveno-politička i pravna ustrojstva. Sukladno tim činjenicama logično je bilo očekivati da će ove laičke institucije u dva različita politička sustava funkcionirati nejednako, tj. da će biti uočljive znatnije razlike u njihovom djelovanju i u načinu organiziranja. Međutim, bratovštine kao da ne poznaju pravnih, političkih ili gospodarskih sustava niti njihovih granica. U obadva dijela Istre, mletačkom i austrijskom, one djeluju na isti način. Čak i tamo gdje bi razlike bile odraz svakodnevne prakse, one nisu uočljive. Npr. u jeziku. Službeni jezik u austrijskom dijelu Istre bio je njemački. Zašto se bratovštinske knjige nisu pisale na tome jeziku? Vjerojatno neke i jesu, no takvih u arhivima diljem poluotoka nema; one se zasigurno nalaze negdje u Gracu ili pak u Beču. One koje se nalaze u Povijesnom arhivu u Pazinu i u mnogim župnim arhivima, uglavnom su pisane talijanskim jezikom - mletačkoga dijalekta, te na humanistici. To dokazuje da bratovštine nisu bile državne institucije podložne političkoj praksi, te da su slijedile zasebni put, a to je, uprkos mišljenju nekih povjesničara, ipak put crkveno-pravnog sustava. Iako bratovštine nisu u potpunosti crkvene ustanove, ipak se može reći da su se uspješno razvile u zavjetrini toga sustava, te da su se vrlo sretno smjestile u središte između civilnoga i crkvenoga pravnog ustrojstva. Mada su u svojoj praksi povremeno bile podređene obim sustavima, odnosno njegovim institucijama, ipak su vješto izmicale i jednoj i drugoj strani, koristeći njihove prednosti i nedostatke. Možda upravo u tome i leži enigma bratovštinskog djelovanja.

V.

Na osnovi pregledane arhivske građe u Povijesnom arhivu u Pazinu, te u župnim arhivima po nekim mjestima u središnjem dijelu Istre ali i na osnovi uvida u objavljene izvore i povijesnu literaturu, sa sigurnošću se može utvrditi postojanje i djelovanje većeg broja bratovština.²⁷ Za neke od njih, kao npr. za onu iz Pazina pod imenom Sv. Petronile, možemo kazati da spadaju u veće, jer su okupljale više od stotinjak članova, dok za veliki broj možemo reći da su okupljale jedva desetinu članova. Budući da nigdje nismo naišli na podatak koji bi propisivao donju ili pak gornju granicu broja članova, pretpostavljamo da je broj ovisio o neposrednoj situaciji u kojoj je bratovština djelovala i da to nije bilo potrebno propisima određivati. Ipak, ako sredinom XVIII. stoljeća mletački izvori za svoje područje bilježe njih oko 600, valja pretpostaviti da im članstvo i nije tako masovno. Zato zaključujemo kako u prosjeku bratovštine okupljaju od 15 do 20 članova, te da su vrlo rijetke one čiji broj članova prelazi pedeset i više. Drugo je pitanje koliko ljudi vežu za sebe svojom razgranatom aktivnošću, budući da se poslovni odnosi ne uvjetuju obvezatnim učlanjivanjem u bratovštinu. Koncem XVIII. stoljeća vezano uz reforme u Austrijskome Carstvu, a potom i uz društvene promjene koje uvodi Napoleon, bratovštine se počinju zakonom ukidati. Mnoge su od njih ipak preživjele, doduše uz izvjesne djelatne i organizacijske modifikacije. Tako je i crkveni zakonik iz 1918. godine članstvo u njima predvidio samo za muške osobe. Do toga vremena članstvo u ovim laičkim institucijama nije bilo limitirano, premda se iz popisa koji su nam dostupni lako daje zaključiti da prevladavaju muškarci. Bilo je i takvih u koje su bile učlanjene samo žene, kao npr. u Sv. Lovreču Pazenatičkom sredinom XVI. stoljeća ili pak u Balama.

Stari i vrlo značajni mletački kaštel Motovun ispod kojega teče rijeka Mirna (uz koju se prostire poznata motovunska šuma, iz koje je mletačka vlast izvlačila hrastove trupce za potrebe venecijanskog arsenala), ima koncem XVII. stoljeća čak 19 bratovština koje djeluju istovremeno. To je pribilježio motovunski župnik Lovro Kaligarić 1691. godine.²⁸ Pedesetak godina kasnije, u sklopu Condulmierove popisivačke akcije 1741, kada su podaci objavljeni, ali samo za mletački dio Istre, na motovunskom području djeluje čak pedeset i pet takvih laičkih udruga.²⁹ Iz istoga izvora vidimo da sredinom navedenoga stoljeća u Brkaču djeluju dvije, u Karojbi tri, u Motovunskim Novakima tri, u Rakotulama dvije, u Starom Pazinu dvije, u Muntrilju dvije, u Zamasku četiri, u Draguču osam i u Bermu jedna bratovština.³⁰ Slično je i u drugim mjestima i naseljima kao što su Gračišće, Lindar, Cerovlje i druga diljem pićanske biskupije, gdje ih je zabilježeno oko 70. U Pazinu, gdje se svakodnevno isprepliću društveni, gospodarski i drugi interesi intenzivnije nego u drugim naseljima, budući da je Pazin političko središte austrijskoga dijela Istre, istovremeno djeluje čak deset bratovština. Neosporno je da one svojim angažmanom objedinjuju životne potrebe i interese velikoga dijela pazinske populacije. U XVIII. stoljeću, jedna od njih, po nazi-

²⁷ Vidi bilješku 6.

²⁸ »Et io D(omenico) Lorenzo Piev(ano) Callegari ho fedelmente annotato di mano propria tutte le sudette Fraterne, Chiese et scuole che a me fossero note in tutta la mia Pieve, con mio giuramento eccetto però qualche d'una che mi avesse ricordat et ho sigilato«..., Pietro KANDLER, *Notizie Storiche di Montona*, Trst 1875, str. 284.

²⁹ Tomaso LUCIANI, n. dj.

³⁰ Vidi bilješku 7.

vu Gospe od Karmela, spojena sa srodnom bratovštinom - Presvetoga Sakramenta, brojila je čak 242 člana, od čega su samo manji broj činile žene.³¹

No neovisno o toj činjenici, angažman jednoga člana obitelji u bratovštini, neizravno angažira i ostale ukućane. Tako bismo mogli zaključiti da je aktivnošću ove laičke udruge, bilo izravno ili neizravno, u bratovštinu povezan barem dvostruko veći broj ljudi od onoga koji je iskazan u popisu, dakle barem oko 500.³² Što to znači za jedan Pazin nije potrebno isticati. Čak i za današnje prilike. Ova je bratovština, sukladno svom društvenom statusu, imala i ogromnu vrijednost u pokretnoj i nepokretnoj imovini. Njeni se tereni i zemljišni posjedi nalaze na lokalitetima koji nose isključivo hrvatsko nazivlje. Npr. prema podacima iz njene poslovne knjige čitamo toponime: Orljak, Dolina, Drašćevka, Potok itd. U stjecanju posjeda nije se ograničavala samo na uže područje Pazina, što znači da je njenom aktivnošću bilo zahvaćeno i šire područje. Kako je jedan od izuzetno vrijednih poljodjelskih proizvoda bilo i maslinovo ulje, ova je bratovština maslinike morala imati tamo gdje se, radi klimatskih uvjeta, mogu uzgajati, u Krškli.

Od ove laičke udruge, nastale ujedinjenjem one Gospe od Karmela i one Presvetoga Sakramenta, bila je po svojem imovnom stanju još jača ona koja je nastala od bratovština Svih Svetih i Sv. Petronile. Zato iz njezine poslovne knjige izdvajamo nekoliko zanimljivih podataka koji nam jasno ukazuju na njenu ulogu u svakodnevnome životu pazinskih ljudi.³³ U prikazu troškova za 1719. godinu pisar je zabilježio da je pored ostaloga, u bratovštinskim vinogradima bilo angažirano 73 radnika. Kako je podatak pribilježen u mjesecu travnju, lako se može zaključiti koji su se poslovi obavljali u vinogradu tijekom proljeća. Najamnici su obrezivali i čistili lozu te vjerojatno okoličavali. Za taj su posao bili nagrađeni odgovarajućom novčanom nadoknadom. Dnevnica je, kako vidimo, iznosila jednu liru i 10 solada, no u to nije bila uračunata hrana koju su radnici tijekom dana dobivali. Samo nekoliko redaka niže, u istoj rashodnoj stavci, pisar je pribilježio zanimljiv podatak. Naime, te se jeseni branje grožđa otegnulo na čak dvadeset i devet dana. S obzirom na prirodu samog posla i činjenicu da mošt fermentira u vrlo kratkom roku, te je godine vino bilo različite kvalitete. Dok je jedna količina već postajala vinom, druga još nije bila ni ubrana. Naime, na području srednje Istre početak berbe pada negdje oko 1. listopada. Ako je berba trajala čak 29 dana, kako nas izvješćuje pisar, znači da se grožđe bralo gotovo do Sisveta, a do Martinje nedostaje još samo desetak dana. Razlog što se branje uroda te godine toliko vremenski otegnulo ne leži toliko u veličini posjeda koliko u kiši koja je neprestance padala. No ne treba zaboraviti i na podatak da su u proljeće u vinogradu radila čak 73 radnika, što nije mali broj, pa je nesumnjivo i veličina vinograda bitan faktor. Kolika je ona bila, teško je odrediti. Međutim, ipak se izravnim putem može doći do barem približne površine. Prema podatku iz stupca koji bilježi troškove učinjene tijekom godine, zabilježeno je kako je bratovština te iste godine 1719. potrošila za kupnju četiri tisuće kolaca. Prema uobičajenom postupku izmjene dotrajalih kola-

---

31 Koji je stvarni udio ženske populacije u bratovštinama, teško je utvrditi. Prema crkvenom zakoni-ku iz 1918. žene mogu participirati samo preko muških osoba. Međutim, ranije se žene ravnopravno pojavljuju uz muškarce; štoviše, Augustin Valier prigodom svoje apostolske vizitacije 1580. godine pronalazi na istarskome poluotoku i zasebne ženske bratovštine, ... »La scuola delle donne« (Bale, Sveti Lovreč Pazenatički); A. VALIER, *Istriae visitatio ap(osto)lica 1579/80*, Archivio Segreto Vaticano.

32 Poslovna knjiga bratovštine od Karmela i Presvetog Sakramenta, Župni arhiv Pazin.

33 Poslovne knjige pazinskih bratovština u Župnom arhivu u Pazinu.

ca, uglavnom od jasena ili akacije, a taj se običaj u Istri koristi već stoljećima, izmjenjuje se približno jedna četvrtina kolaca. Ako su naše pretpostavke barem približno pouzdane, mogla bi se utvrditi orijentaciona veličina vinograda. Vinogradi bratovštine Svih Svetih i Sv. Petronile imali bi oko 16 tisuća čokota. Kako se u navedenom podatku spominju kolci i njihova izmjena, to znači da se u uzgoju loze rabio suvremeniji sustav. Postoji naime i onaj sustav sadnje i obrade vinove loze gdje kolčevi uopće nisu bili potrebni, kao npr. sustav sadnje uz grm jasena ili klena. Ovdje se to ne spominje pa se sukladno tome pretpostavlja da su bratovštine svojim djelovanjem unosile u poljoprivrednu proizvodnju i nove načine obrade zemlje. Ako sada veličinu od 16 tisuća, koliko približno ta bratovština ima loza, rasporedimo na zemljišnu površinu, dolazimo do podatka od oko 1,5 do 2 hektara ili 160 redova loze koji se protežu u dužinu od 100 metara. Nije stoga ni čudno, naravno ako je naša pretpostavka barem približno ispravna, da su u vinogradu ove bratovštine tijekom proljetnih radova angažirana čak 73 najamnika i da se ubiranje grožđa otegnulo na 29 dana, premda je te godine padala izuzetna kiša. Sve nam to pokazuje da su ove laičke institucije, nastale, s pravnog stajališta gledano, na »rubovima« crkvenoga ili civilnoga zakonodavstva, ipak našle pravno uporište za svoje postojanje i djelovanje, u svakodnevnom životu odigrale izuzetno značajnu ulogu. Čini se da su uspostavljenim međusobnim odnosom podjednako bili zadovoljni sami građani, a još više bratovštine. Pored radova, koje smo upravo opisali, postoji i čitav niz raznovrsnih poslova koje je trebalo obaviti u djelokrugu bratovštinskih interesa. Iako oni često puta nisu bili ni nužni, a i mogli su se obaviti vrlo jednostavnim zahvatima, ipak su gastaldi i takve sitne zadatke davali ljudima, i za to ih plaćali. Tako plaćeni rad istovremeno je imao funkciju socijalne kategorije. Ovamo možemo ubrojiti one poslove koji su vezani za popravak nekih vrata, prozora, piljenje dasaka, prijevoz maslina na preradu u torač itd. Iako je prema bratovštinskim pravilima u nekih od njih bilo predviđeno da se određena kategorija poslova obavlja dobrovoljnim radom samih članova, to se s vremenom izgubilo ili je pak bilo svedeno na najmanju moguću mjeru. Tako su se najamničkim radom obavljali i najbezazledniji poslovi koje su inače mogli obaviti sami članovi. Tako npr. u stupcu rashoda iz »Quaderne« bratovštine Sv. Kuzme i Damjana za godinu 1744. čitamo kako je gastald isplatio jednom radniku čak tri lire i desetak solada. Podatak ne bi bio toliko čudan da ta suma nije isplaćena čovjeku koji je oko njihove crkve u Pazinu počistio neko trnje i popravio neke škole.³⁴ Suma od tri lire za obavljene posao, ako je usporedimo s dnevnicama najamnika u vinogradu, doduše dvadesetak godina ranije, čini se dosta visokom. Radi toga pretpostavljamo da je u cijenu bio obračunat i neki drugi čimbenik, posebice socijalni.

Tako su ove laičke institucije, koje su stoljećima trajale u gotovo neizmijenjenom obliku, imale izuzetnu ulogu u javnom i u privatnom životu čovjeka u proteklim vremenima, i isto tako vrlo važnu ulogu u ublažavanju društvenih i gospodarskih suprotnosti koje su se javljale na istarskome poluotoku, podijeljenom u dva različita društveno-pravna i državna ustroja.

³⁴ Poslovna knjiga bratovštine Sv. Kuzme i Damjana, Župni arhiv.

SUMMARY

CONFRATERNITIES IN INTERIOR ISTRIA (A review on contents and structures of archival documents)

Within manifold features in the past of the European West from the 10th to the 19th century, there is the phenomenon of laical confraternities. Confraternities are societies with exclusively religious motives. As they were numerous, had diversified activities and a strong influence on public and private life, in whole Europe as in our regions, the Author regards them wrongfully neglected in the Croatian historiography. The documents, kept in the Historical Archive in Pazin, in the Diocesan Archive in Poreč and many other archives in parishes of the Poreč-Pula Diocese, are still in such conditions to enable us to use them in scientific research. Even only a superficial thumbing of business books of confraternities gives us a look at the facts on cultural- educational activities and events in the past, on the spiritual life of the man from the street, on financial transactions, on building and the maintenance of profane and particularly church buildings, on agricultural works, the number and kinds of cattle, fishing etc.

In this region, the original name for the confraternities' business book is »quaderna« or more simply »libro«. Its measures are standard for the time: 22 x 29 cm, more rarely 11 x 29 cm. The book is really a collection of small volumes binded together within cardboard, sometimes leather covers. The pages were written on one or both sides, and they are always numbered, and always in Arabic numerals. The paper is relatively thick and rough, and rather highly hygroscopic. This, along with the ink, is the main reason that this kind of archive sources is generally very damaged. The moisture and the acid contents of the ink have simply corroded the paper: this is to be seen on those parts of the paper where the concentration of ink was the highest, at the beginning of the line where the writing instrument was full of ink and left a stronger mark.

The confraternities' business books in this region were generally written in Italian (Venetian substandard), Latin and Croatian language. There are some examples of mixed use of the three languages. The same applies to the script, almost always a humanistic variant, although the glagolitic is also present, likewise in whole books (as in Roč or Boljun), or on some pages only (as in Vižinada).

According to Venetian sources towards the end of the 18th century there were around 600 such lay associations only in Venetian Istria, with an additional hundred in the Austrian part. They were most frequent in bigger towns: Koper, Umag, Rovinj, Poreč, Pula, Pazin, Motovun, Gračišće etc. In compliance with state reforms in the Austrian Empire at the end of the 18th century, and Napoleon's legislation, confraternities began to fade out after a thousand years of existence. One thing is, nonetheless, certain: the confraternities have left an indelible trace in our regions, and they have to be better examined and researched.

RIASSUNTO

LE CONFRATERNITE NELL'ISTRIA CENTRALE (Un cenno sul contenuto e sulla struttura della documentazione archivistica)

Una delle caratteristiche che hanno contrassegnato l'occidente europeo nell'epoca compresa fra il decimo e il diciannovesimo secolo, è stato anche il fenomeno dell'associazionismo laico. Le associazioni il cui stimolo base era determinato da una motivazione religiosa, vengono chiamate confraternite. Considerato il loro numero e la loro ramificata attività, nonché la stra-

ordinaria influenza esercitata sulla vita pubblica e privata, sia in Europa in generale, che in questi nostri spazi geografici, ritengo che esse siano state ingiustamente trascurate e insufficientemente studiate. La documentazione archivistica custodita nell'Archivio storico di Pisino, nell'Archivio vescovile di Parenzo e negli archivi parrocchiali della diocesi di Parenzo-Pola, si trova in condizioni di poter essere messa a disposizione dei ricercatori. Anche dal solo sfoglio dei libri di gestione delle confraternite possiamo apprendere dati riguardanti attività culturali-didattiche, eventi del passato, la vita religiosa dell'uomo comune, gli affari finanziari, costruzione e modo di manutenzione degli stabili profani e sacri, lavori campestri, la quantità e la specie di bestiame, la pesca.

La denominazione originale del libro di gestione della confraternita è »quaderno« o, più semplicemente »libro«. La sua grandezza è pressoché sempre standardizzata con le dimensioni dell'epoca, 22 x 29, più raramente 11 x 29. Il libro come tale non è altro che una unione di piccoli fascicoli rilegati tra loro e successivamente messi in una copertina di cartone, talvolta anche di pelle. I fogli sono scritti da ambedue le parti, mentre la numerazione è riportata soltanto da un lato, ed esclusivamente in cifre arabe. La carta è relativamente spessa e ruvida e ciò favorisce la concentrazione dell'umidità. A tale caratteristica della carta e all'inchiostro usato va attribuita la causa del deterioramento di detti quaderni. L'umidità e l'acido contenuto nell'inchiostro hanno letteralmente corroso la carta. Lo si vede soprattutto laddove la quantità dell'inchiostro è stata più abbondante, specie all'inizio della riga quando lo stilo era pieno e causava tracce più profonde.

La lingua usata nei libri delle confraternite è l'italiano (versione veneta), il latino e il croato. In alcuni libri si ha l'alternanza del latino, dell'italiano e del croato. Lo stesso vale per la grafia, la quale è pressoché sempre umanistica. È presente anche la grafia glagolitica, sia interamente (confraternite di Rozzo e Bogliuno), che nei singoli fogli (confraternite di Visinada).

Verso la fine del diciottesimo secolo le fonti venete parlano di circa 600 associazioni laiche di questo genere soltanto nell'Istria veneta, mentre nell'Istria austriaca ne poteva essere poco più di un centinaio. La concentrazione maggiore delle confraternite è stata nei maggiori centri urbani: Capodistria, Umago, Rovigno, Parenzo, Pola, Pisino, Montona, Gallignana ecc. Coll'introduzione delle riforme statali nell'Impero Austro-Ungarico verso la fine del diciottesimo e all'inizio del diciannovesimo secolo e con l'applicazione della legislazione napoleonica, si ha l'inizio dell'estinzione delle confraternite, e dopo una millenaria attività ne è seguita la totale scomparsa. Una cosa, però è certa: le confraternite hanno lasciato un'orma indelebile della loro attività in questi spazi geografici, per cui vanno studiate e ricercate a fondo.